

ISSN: 2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

ҲУҚУҚИЙ, ИЖТИМОИЙ, ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN 2181-9416
Doi Journal 10.26739/2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

5 СОН, 3 ЖИЛД

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 5, ВЫПУСК 3

LAWYER HERALD

VOLUME 5, ISSUE 3

TOSHKENT-2023

Мундарижа

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ. ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

1. ТУРҒУНОВ Мурод Турсунбоевич

АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ДАВЛАТ БОШЛИҒИ ХИСЛАТЛАРИ

ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ 8

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ. МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ

2. ҲОТАМОВ Ҳомид Сулаймонович

СЕНАТ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА
ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ.....15

3. АДILКАРИЕВА Феруза Ходжимуратовна

КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУД ҲАМДА ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ

НАЗОРАТИНИНГ ЎЗARO НИСБАТИ ҲАМДА МУТАНОСИБЛИГИ.....22

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

4. ТОШҚУЛОВ Жўрабой Ўринбоевич, МУҲАММАДЖОНОВ Жасурбек Жаҳонгир ўғли
ИСЛОМ ҲУҚУҚИ БЎЙИЧА ФУҚАРОЛАРНИНГ ТАДБИРКОРЛИК БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШ
ҲУҚУҚИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ29

5. УЛУГБЕКОВ Баходир Абдасович

ШАЪН, ҚАДР-ҚИММАТ ВА ИШЧАНЛИК ОБРЎСИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ
ТАБИАТИ ВА ШАРТЛАРИ42

6. YUSUPOV Sardor

ROBOTICS LEGAL CIVIL REGULATION IN UZBEKISTAN: PIONEERING A PATH FOR THE
FUTURE.....50

7. БАРЫШНИКОВА Линиза Наильевна

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В ОБЛАСТИ ФИЗКУЛЬТУРЫ И СПОРТА В
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ58

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ. КРИМИНАЛИСТИКА, ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ҲУҚУҚ ВА СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ

8. ZULFUQOROV Abduvaxob Abdumalik o'g'li

МАТО IZLARINI ANIQLASH, QAYD ETISH, OLISH VA TAVSIFLASH.....67

9. ABDULLAEV Rustam Kaxramanovich

SUD EKSPERTIZA TADQIQOTI USLUBLARI TIZIMIDA EKSPERIMENTNING O'RNI.....75

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

10. USMANOVA Surayo Bultakovna

XIZMATLAR SAVDOSI BO'YICHA BOSH KELISHUVIDA TURIZM:

SHARTNOMAVIY-HUQUQIY Tahlil.....81

11. АЛМОСОВА Шаҳноза Собировна

ЖСТНИНГ “МИЛЛИЙ РЕЖИМ” ТАМОЙИЛИ ВА УНИ ЎЗБЕКИСТОН ҚОНУНЧИЛИГИГА

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ89

12. ШАРАПОВ Шухрат Шокирович

ТАЪЛИМ ОЛИШ ҲУҚУҚИНИНГ АСОСИЙ ТАЪРИФЛАРИ..... 96

ЮРИДИК ХИЗМАТ, АДВОКАТУРА, НОТАРИАТ

13. ФАЙЗИЕВ Хайриддин Сирожиддинович

ЮРИДИК ХИЗМАТ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИ

ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ 103

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ ВЕСТНИК ЮРИСТА LAWYER HERALD

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

ТОШҚУЛОВ Жўрабой Ўринбоевич

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Давлат ва ҳуқуқ институти
тарихий-назарий, давлат-ҳуқуқий ва конституциявий ҳуқуқий фанлар
бўлими бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор

ORCID: 0000000244924665

E-mail: joraboy89@gmail.com

МУҲАММАДЖОНОВ Жасурбек Жаҳонгир ўғли

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Давлат ва ҳуқуқ институти таянч докторанти

ORCID: 0009-0003-2303-588X

E-mail: interlawyerjr@gmail.com

ИСЛОМ ҲУҚУҚИ БЎЙИЧА ФУҚАРОЛАРНИНГ ТАДБИРКОРЛИК БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШ ҲУҚУҚИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

For citation (иктибос келтириш учун, для цитирования): ТОШҚУЛОВ Ж.Ў,
МУҲАММАДЖОНОВ Ж.Ж. Ислом ҳуқуқи бўйича фуқароларнинг тадбиркорлик билан
шуғулланиш ҳуқуқининг кафолатлари // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста –
Lawyer herald. № 5 (2023) Б. 29-41.

 5 (2023) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9416-2023-5-4>

АННОТАЦИЯ

Мақолада ислом дини бўйича мусулмон кишининг ҳаётида тадбиркорлик билан шуғулланишнинг тутган ўрни, ижобий аҳамияти ва ислом дини бўйича тадбиркорлик билан шуғулланишга фуқароларни ундаш, мусулмонларнинг ҳамда ғайридин шахсларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш фаолиятини тартибга солишга қратилган Қуръони Каримда нозил қилинган оятлар, Муҳаммад(с.а.в.) томонидан бу масалада берилган ҳукмлар, ривоят қилинган ҳадислар, уларнинг шарҳи юритилади. Мақолада шарият бўйича тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш тартиб-қоидаларини бузганларга нисбатан келиб чиқувчи жавобгарлик турлари, бошқалар томонидан тадбиркорларнинг фаолиятига тўсқинлик қилиш ҳамда уларга мулкый зарар етказганлик учун келиб чиқувчи жавобгарлик турлари, уларга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари асосий масалалар сифатида муҳокама қилинади. Ислом динида шахсларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқининг назарий ва амалий томонлари муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: Ислом ҳуқуқи, тадбиркорлик билан шуғулланиш, фуқароларни тадбиркорликка ундаш, Қуръони Карим, Ҳадис, зиммийлар ҳуқуқлари, омонлик, шаръий талаблар, закот солиғи, тадбиркорларга нисбатан ҳуқуқбузарликлар, жавобгарлик турлари, жазо қўллаш, судга мурожаат қилиш.

ТАШКУЛОВ Джурабой Уринбоевич

Заведующий отдела историко-теоретических, государственно-правовых и конституционно правовых наук Института государства и права Академии Наук Республики Узбекистан, доктор юридических наук, профессор
E-mail: joraboy89@gmail.com

МУХАММАДЖОНОВ Жасурбек

Докторант (PhD) Института государства и права Академии наук Республики Узбекистан
E-mail: interlwyerjr@gmail.com

ГАРАНТИИ ПРАВ ГРАЖДАН ЗАНИМАТЬСЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВОМ ПО ИСЛАМСКОМУ ПРАВУ

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены роль и положительное значение ведения бизнеса в жизни мусульманина, и поощрение граждан к ведению бизнеса согласно исламской религии, а также аяты, явленные в Священном Коране, которые направлены на регулирующие деятельность мусульман и немусульман, занимающихся предпринимательством в имеющихся наставлениях Мухаммада (с.а.в.) по этому вопросу, переданных хадисом и комментариям к ним. В статье анализируются виды ответственности лиц, нарушающих правила ведения предпринимательской деятельности по шариату, виды ответственности за воспрепятствование этой деятельности другими лицами и причинение им имущественного ущерба, а также виды применяемых к ним наказаний в качестве основных проблем. Обсуждаются теоретические и практические аспекты права личности заниматься предпринимательством в исламе.

Ключевые слова: Исламское право, Священный Коран, хадисы, права зимми, безопасность, требования шариата, налог, закят, преступления против предпринимателей, виды ответственности, наказание, обращение в суд.

TASHKULOV Jurabay

Head of the department of Historical-Theoretical, State-Legal and Constitutional-Legal Sciences of the Institute of State and Law of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Law, Professor
E-mail: joraboy89@gmail.com

MUKHAMMADJONOV Jasurbek

Doctoral student (PhD) Institute of State and Law of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
E-mail: interlwyerjr@gmail.com

GUARANTEES OF THE RIGHT OF CITIZENS TO ENGAGE IN ENTREPRENEURSHIP UNDER ISLAMIC LAW

ANNOTATION

In the article, according to Islamic law, the role of doing entrepreneurship in the life of a Muslim, its positive importance and encouraging citizens to do entrepreneurship, the guarantees of the right of Muslims and non-Muslims living in the territory of the Islamic state to do entrepreneurship based on the works of Muslim jurists, the hadiths of Muhammad (PBUH)

is given. Requirements for Muslims and non-Muslims to engage in entrepreneurship, the norms they must obey, the type of entrepreneurship they engage in, the requirements imposed on their products, the types of taxes imposed on entrepreneurs and their amounts, and the control of the activities of those engaged in entrepreneurship and trade information provided. In the article, the types of responsibility for violating the procedures for doing entrepreneurship according to Islamic law, obstructing the activities of entrepreneurs by others and causing property damage to them, types of entrepreneurship, requirements for entrepreneurs, responsibility for violating their rights, control over the activities of entrepreneurs, violation the responsibility of the entrepreneurs, the procedure for protecting their rights through the court are described.

Keywords: Islamic law, encouraging citizens to do business, trade, handicrafts, the Holy Qur'an, Hadith, rights of dhimmis, security, Shariah requirements, zakat tax, offenses against entrepreneurs, types of responsibility, punishment, applying to court.

Жаҳон мамлакатлари иқтисодиёти ҳолати ва иқтисодий тараққиётга назар ташлайдиган бўлсак, шубҳасиз, Ғарб иқтисодий сетктори, хусусан, Европа ва Америка Қўшма Штатларида ташкил этилган молия ва тадбиркорликнинг ташкилий ва иқтисодий асослари бошқа минтақаларникидан анча муваффақиятлироқ ташкил этилган деган хулосага келиш мумкин. Дарҳақиқат, Ғарб иқтисодий тизимлари тарафдорлари кўпинча Ғарб тадбиркорликни ҳозирги даврдаги муваффақиятининг асоси сифатида кўрсатадилар. Ғарб иқтисодий тизими тарафдорлари баъзан Ғарб бизнес фаолиятининг нисбий молиявий муваффақиятини Ғарб амалиётларининг исломий тизимлардан устунлигини қайд этадилар. Бундай кишилар кўпинча динга асосланган иқтисодий тизимлар иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилади ёки улар самарали бизнес ташаббуслари билан шуғулланиш учун етарли рағбат ёки туртки бермайди деб таъкидлайдилар. Бироқ, Ислом ва Ғарб иқтисодиётлари ўртасидаги тафовут, асосан, ислом ва Ғарб иқтисодий фаолият тизимлари ва улар ўртасидаги ўлчанадиган мезонларнинг турлича тафовутлари билан боғлиқ.

Ислом дини кишини тадбиркорликка ундамайди деган айблов нотўғри. Аслида, самарали тадбиркорлик билан шуғулланиш Ислом таълимотида рағбатлантирилади ва ҳатто талаб қилинади Ислом дини ибодатга катта эътибор беради, бироқ ўзини, оиласини ва жамиятини боқиш учун рўзғор тебратишга ҳам бирдек аҳамият беради.

Ҳар бир мусулмонга Қуръон ва шариат қонунлари, ислом таълимотлари мажмуи асосида яшаш вазифаси юкланган. Самарали ҳаёт кечирининг шундай усуллари билан бири жамиятнинг реал иқтисодий эҳтиёжларини таъминлайдиган иқтисодий фаолият билан шуғулланишдир. Шундай қилиб, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб, мусулмонлар Аллоҳ розилиги учун ўзларининг диний фарзларини бажаришлари мумкин.

Бироқ, тадбиркорликка қандай қараш ва уни амалга ошириш борасида Ислом ва Ғарб нуқтаи назарлари ўртасида баъзи фарқлар мавжуд. Тадбиркорликнинг анъанавий ғарб нуқтаи назарида, иқтисодий фаолият одатда иштирок этаётган шахсларнинг индивидуал фойдасини максимал даражада ошириш сифатида қаралади ва муваффақият кўпинча бизнес ҳаракатларидан олинган молиявий даромадлар билан ўлчанади. Шу нуқтаи назардан, тадбиркор ўзининг иқтисодий фаолияти орқали бошқаларга ва жамиятга билвосита фойда келтириши мумкин бўлса ҳам, жамият фаровонлиги одатда янги бизнес ташаббусларини бошлаш учун асосий мотивация эмас. Бундан ташқари, Ғарб тадбиркорлари ахлоқий ва ҳуқуқий чекловларга риоя қилишлари керак бўлса-да, тадбиркорлик фаолиятининг ўзига хос диний жиҳати йўқ.

Тадбиркорликнинг исломий нуқтаи назари битта катта фарқга эга. Агар хоҳласа, бизнес ва диний урф-одатларни ажратиш эркин бўлган Ғарб тадбиркорларидан фарқли ўлароқ, исломий амалиётлар, барча операциялар, шу жумладан, тадбиркорлар ҳам диний мақсадларга эришишга интилиши кераклигини таъкидлайди. Исломда мусулмоннинг

тадбиркорлик фаолияти авваламбор, Аллоҳни рози қилишга қаратилган бўлиши керак, яъни ислом одатларининг ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларига мос келадиган тадбиркорлик фаолиятини юритиш, ўз диний фарзларини бажариш ва жамиятга фойда келтиришдек исломнинг умумий мақсадига ҳисса қўшиш киради. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳақиқий исломий тадбиркорлик доирасида дин ва иқтисодий фаолият бир-биридан ажралмас бўлиб, натижада иқтисодий хатти-ҳаракатлар мажмуи нафақат дунёвий, ҳуқуқий ва ахлоқий кўрсатмалар, балки диний кўрсатмалар билан ҳам бошқарилади [1, Б.69].

Мусулмон тадбиркорлари Аллоҳ рози бўладиган иш билан шуғулланиш учун олдиндан режалаштирилган иштиёқ билан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари керак. Бинобарин, шариат қонунлари бўйича тақиқланган фаолиятни ўз ичига олган тадбиркорлик билан шуғулланиш мумкин эмас. Ноқонуний гиёҳванд моддалар ва фоҳишалик каби баъзи иқтисодий фаолиятлар ҳам Ғарб қонунлари билан тақиқланган бўлса-да, бошқалари, масалан, алкоголь, қимор, судхўрлик, чайқовчилик ва ҳоказолар билан шуғулланадиганлар кўпинча Ғарб тадбиркорлари томонидан амалга оширилади, лекин булар Исломда қатъиян ман этилади.

Савдо ва айирбошлаш муносабатларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши инсоният учун цивилизациялар вужудга келиши ва жамият тараққиётининг асосий устунига айланди. Тадрижий ривожланиш жараёнининг боришини бевосита кузатилса инсонлар ўртасида товар айирбошлаш, ушбу товарга бўлган талаб, уни ишлаб чиқариш эҳтиёжи борган сари савдо-сотик муносабатларини такомиллашиб турли хусуситларга эга бўлиб боришига сабаб бўлган. Жамиятда мулкчилик шакллариининг кўпайиб бориши инсонларнинг моддий жиҳатдан ўзларини янада бойитиш учун ҳаракатларини янада рағбатлантирди.

Ўз навбатида, савдо-сотик муносабатларида амал қилувчи тартиб-қоидалар жамиятда ҳукмрон бўлган қарашлар ва мафкураларга бевосита боғлиқ бўлган. Бу муносабатларда албатта, диний қарашларнинг ҳам ўз ўрни бўлган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ислом дини вужудга келиб турли минтақаларга ёйилгач ушбу минтақалардаги савдо-сотик ва мулкчилик билан боғлиқ муносабатларда ислом дини қоидалари амал қиладиган бўлди. Ислом динида тадбиркорлик билан шуғулланиш масалаларига алоҳида урғу берилди. Жумладан, Пайғамбар (с.а.в.)дан: Энг афзал касб қайси? – деб, сўралганда, “Кишининг ўз қўли билан қилган иши ва ҳар бир ҳалол – яхши савдосидир”, деб жавоб қайтарганлар. Ислом динида шаръий жиҳатдан кишига ҳунармандчилик қилиш, ҳалол меҳнат қилиш ва ризқ топиш учун албатта қандайдир касб билан шуғулланишга ундалади. Айниқса, савдо билан шуғулланувчи кишилар жамиятда эъзозланади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва бошқа Пайғамбарлар, саҳобалар, тобеъинлар у ёки бу тадбиркорлик билан шуғулланганлар.

Исломда тадбиркорлик – бирор-бир касб билан шуғулланиб, мол дунё орттириш мақсадида шариатда таъқиқланмаган фаолиятни амалга оширишдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан тадбиркорликка оид қатор ҳадислар ривоят қилинган. “Ҳар бир мусулмонга касб талаб қилиш фарздир”. Оиласини боқиш учун косибчилик билан шуғулланиб қўллари қадоқ бўлиб кетган Саъад ибн Муъоз розиаллоҳу анҳунинг “Қўлидан ўпиб, мухтожликдан сақловчи бу икки қўлни Аллоҳ яхши кўради”, деган эканлар Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом.

Шунингдек, Умар розиаллоҳу анҳу шундай деган: “Алоҳнинг фазлидан умид қилган ҳолда ер юзида тижорат учун сайр этиб, молларим орасида вафот этишим, Аллоҳ йўлида урушиб ўлганимдан кўра менга яхшироқдир.”

Абу Ҳанифа розиаллоҳу анҳунинг истеъдодли шогирдларидан бири Имом Муҳаммаднинг “ал-Касб” асарида қайд этилишича “Ҳар бир мусулмонга илм олиш фарз бўлганидек, касб талаб қилиши ҳам фарздир [2. Б.6-7]”.

Ислом ҳуқуқи манбаларида ҳар бир мусулмон ўз оиласини боқиш, кийим-кечак, турар-жой, уй рўзғор буюмлари билан таъмилашга, ҳалол, тўғри йўллар билан

ризқ-насиба топишга, ишлаб чиқариш, деҳқончилик чорвачилик, боғдорчилик, хунармандчилик, савдо-сотик кабилар билан шуғулланишга, мамлакатни иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирларини кўришга ундовчи қоидалар ўз аксини топган. Хусусан, Қуръони Каримнинг Жумаъ сурасида "...ерда тарқалиб, Аллоҳнинг фазли (ризқи) дан истайверингиз [3, Б.554.]"; "Анкабут" сураси 17-ояти: "... бас сизлар ризқни Аллоҳ даргоҳидан истангиз [3, Б.398]"; "Нисо" сураси 32-ояти: "Аллоҳ бирингизни бирингиздан бирор неъмат билан ортиқ қилиб қўйган бўлса, сизлар уни (ҳасадгуйлик билан) орзу қилманг! Эркаклар ҳам ўз касбларидан улуш олурлар; аёллар ҳам ўз касбларидан улуш олурлар. (Ҳасад қилиш ўрнига) Аллоҳ фазлидан сўрангиз. Аллоҳ албатта ҳамма нарсани билгувчидир [3, Б.83];" "Мулк" сураси 15-ояти: "У (Аллоҳ) сизларга Ерни ҳоксор (бўйсунувчи) қилиб қўйган Зотдир. Бас у (Ер)нинг ҳар томонида юраверингиз ва (Аллоҳнинг берган) ризқидан танаввул қилингиз! (Қиёмат куни) тирилиб чиқиш Унинг ҳузуригадир [3, Б.563]".

Муҳаммад алайҳиссалом "Ҳалол (ризқ)ни излаш паҳлавонлар кураши кабидир. Ким ҳалол (ризқ) талабини ният қилган ҳолда тунаса гуноҳлари кечирилган ҳолда тунаган бўлади[2,Б.6]", -дедилар.

Ислом ҳуқуқи бўйича тадбиркорлик билан шуғулланувчи қуйидаги қоидаларга оғишмай амал қилишлари лозим.

- ризқ тўғрисида соғлом эътиқод қилиш;
- оч қолиб ўлишдан сақланиш;
- ҳалол меҳнат билан топилган ризқни истеъмол қилиш;
- ризқни йўқдан ўзим бор қилдим деб эътиқод қилишдан сақланиш;
- харом йўллар билан мол топишдан сақланиш;
- харомни ҳалол ва аксинча ҳалолни харом дейишдан сақланиш;
- Аллоҳ фарз этган жисмоний ибодатларни бажариш (масалан бир кунда беш вақт намоз ўқиш ва бош);
- шуғулланган касби ва унинг натижасида топган мулки ҳақида ҳисоб беришни ёддан чиқармаслик;
- жамият ва табиатга зарар етказадиган тадбиркорлик билан шуғулланишдан сақланиш,
- Аллоҳ фарз қилган молиявий мажбуриятларни бажариш (масалан закот бериш)
- тадбиркорлик фаолиятига оид шаръий илмларни эгаллашга ҳаракат қилиш;
- озиқ маҳсулотларига шариатда харом деб эълон қилинган нарсаларни қўшишдан сақланиш (масалан, асалга спирт аралаштириш);
- исрофгарчиликдан сақланиш.

Юқорида қайд этилган қоидалар исломда фарз амаллар деб эътироф этилиб, уларга риоя қилмаганлар катта гуноҳ ишларни содир этишда айбланиб тегишли жазога тортилади. Фарз амаллар ҳақида Қуръони Каримда ўнлаб оятлар мавжуд: Жумладан, Қуръони Каримнинг "Ҳуд" сураси, 6-ояти: "Ерда ўрмаловчи бирор нарса (жонзот) йўқки, унинг ризқи (таъминоти) Аллоҳнинг зиммасида бўлмаса! (У) унинг қароргоҳини ҳам оромгоҳини ҳам билур. Ҳаммаси аниқ Китоб (Лавҳул-махфуз)да (ёзилган)дир [3, Б.222]"; "Исро" сураси, 31-ояти "(Эй, инсонлар!) Болаларингизни қашшоқликдан кўрқиб ўлдирмангиз – уларга ҳам Биз ризқ берурмиз. Уларни ўлдириш, шубҳасиз, катта хатодир [3, Б.285]"; "Анъом" сураси, 151-ояти: "...болаларингизни қашшоқликдан кўрқиб ўлдирмангиз – Биз сизларни ҳам, уларни ҳам ризқлантирурмиз [3, Б.148]"; Бақара сураси, 168-ояти: "Эй одамлар, ердаги ҳалол-пок нарсалардан тановул қилингиз ва шайтоннинг изларидан эргашмангиз! Албатта, у сизларга аниқ душмандир [3, Б.25]"; 173-ояти: "У сизларга ўлимтик, қон, чўчқа гўшти ва Аллоҳдан ўзгага атаб сўйилган нарсаларни (истеъмол қилишни қатъий) харом қилди. Аммо, зулмкор ва тажовузкор бўлмаган ҳолда, заруратан, мажбур бўлса (очлик танглиги юзасидан тановул қилса), унга гуноҳ йўқдир [3, Б.26]"; "Моид" сураси, 88-ояти: "Аллоҳ сизларга ризқ қилиб берган нарсаларнинг ҳалол ва покларини тановул қилингиз [3, Б.122]"; "Рум" сураси, 40-ояти: "Сизларни яратган, сўнгра сизларни ризқлантирган, сўнгра вафот эттирадиган, сўнгра (қиёматда)

тирилтирадиган зот Аллоҳдир [3, Б.408]”; “Нисо” сураси, 29-ояти: “Эй, имон келтирганлар! Мол-мулкларингизни ўртада ноҳақ (йўллар) билан емангиз! Ўзаро розилик асосидаги тижорат бўлса, у бундан мустасно [3, Б.82]”; “Бақара” сураси, 188-ояти: “Мол (ва бойлик) ларингизни ўрталарингизда ботил (йўллар) билан емангиз [3, Б.29]”; “Ғофир” сураси, 28-ояти: “Аллоҳ хаддан ошувчи ва ёлғончи кимсаларни ҳидоятга йўлламас [3, Б.470]”; “Нур” сураси, 56-ояти: “(Эй, мўминлар!) Намозни баркамол адо этингиз, закотни берингиз ва Пайғамбарга итоат этингиз, зора (шунда) раҳм қилинсангиз [3, Б.357]”; “Тақасур” сураси, 8-ояти: “Сўнгра ана ўша кунда (қиёматда) албатта, (сизларга ато этилган барча) неъматлар тўғрисида сўроқ қилинурсиз [3, Б.600]”; “Тавба” сураси, 35-ояти: “(Мазкур олтин кумушлар) жаханнам ўтида қизитилиб, улар билан пешоналари, ёнлари, орқалари куйдирилган куни: “Бу ўзларингиз учун сақлаган хазинангиздир. Сақлаган хазинангиз (мазасини) тотингиз!” (дейилади) [3, Б.192]”; “Моида” сураси, 32-ояти: “Бирор жонни ўлдирмаган ёки ерда фасод ишларини қилмаган инсонни ўлдирган одам худди ҳамма одамларни ўлдирган кабидир. Унга ҳаёт бахш этган (ўлимдан қутқариб қолган) одам эса барча одамларни тирилтирган кабидир [3, Б.113]”; “Нур” сураси, 56-ояти: “(Эй, мўминлар!) Намозни баркамол адо этингиз, закотни берингиз [3, Б.357]”; “Анбиё” сураси, 7-ояти: “Агар билмайдиган бўлсангиз, зикр аҳлидан сўрангиз [3, Б.322]”; “Луқмон” сураси, 18-оят: “Одамларга (кибрланиб) юзингни буриштирмагин ва ерда керилиб юрмагин! Чунки, Аллоҳ барча кибрли, мақтанчоқ кимсаларни суймас [3, Б.412]”; “Наҳл” сураси, 23-ояти: “Албатта, У мутакаббирларни севмагай [3, Б.269]”; “Моида” сураси, 87-ояти: “Эй имон келтирганлар! Сизлар учун Аллоҳ ҳалол қилиб қўйган нарсаларни харомга чиқармангиз [3, Б.122]!”; 88-ояти: “Аллоҳ сизларга ризқ қилиб берган нарсаларнинг ҳалол ва покларини тановул қилингиз [3, Б.122]”; “Аъроф” сураси, 31-ояти: “Шунингдек, еб-ичингиз, (лекин) исроф қилмангиз! Зеро, У исроф қилувчиларни севмагай [3, Б.154]” ва бошқалар.

Шунингдек, “Ақон” ва “Усулул-фиқҳ” масалаларига бағишланган суннийликдаги тўрт мазҳаб вакилларининг асарларида бизни қизиқтирган масалаларга оид диққатга сазовор фикр-мулоҳазалар билдирилган: ризқ тўғрисида соғлом эътиқод қилиш, оч қолиб ўлишдан сақланиш, Аллоҳ таоло харом қилиб қўйган ризқдан сақланиш қандай фарз бўлса, унинг акси бўлган ҳалол ризқни истеъмол қилиш харом нарсалардан ва харом ишлардан сақланиш фарз бўлгани каби, харом мол топишдан ҳам сақланиш, ёлғон гапириш ҳалол эмас деб эътиқод қилиш, қилиб юрган касби ва топган моли ҳақида қиёмат кунида Аллоҳ олдида ҳисоб бериш, ноҳақдан бир жонзотнинг ўлдириш ҳалол эмаслиги боис бунга ўхшаш касблар билан шуғулланишни ҳам харом деб эътиқод қилиш, моли нисобга етган ҳар бир мусулмоннинг закот бериши, ҳар бир касб соҳибининг ўз касби ҳақидаги билимларни эгаллаши фарздир [2, Б.17-25].

Ислонда тадбиркорлик билан шуғулланувчиларнинг вожиб амаллари қоидаларига риоя қилишлари талаб этилади. Вожиб амаллари қоидаларининг фарз амаллари қоидаларидан фарқи шундаки, ушбу қоидаларга риоя қилмаган киши кофир ва имонсиз бўлмаса ҳам, катта гуноҳ иш қилган ҳисобланади. Вожиб амалларнинг қоидалари қарамоғида бўлганларни нафақа-тегишли маблағ билан таъминлаш, мусулмонларнинг кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлган махсулотларни ишлаб чиқариш ва етиштириш, ўзгалар билан тузилган шартномалар (битимлар)нинг шартларига оғишмай риоя қилиш, ўз соғлиғи ҳақида ғамхўрлик қилиш, келажакда низо келиб чиқишига замин яратадиган битимлар тузишдан сақланиш, пора беришдан сақланиш, мол-мулки ҳисобга етса қурбонлик қилиш, тадбиркорлик фаолиятини юритишда ўзга динларга эътиқод қилувчилардан орқада қолмасликка ҳаракат қилиш, ердан олинган хосилнинг ўндан бирини солиқ сифатида давлатга тўлаш, ишлаб чиқарилган махсулотларни фахш ишларга ва бундай ишларга ундовчи суратларни солиш (чизиш) учун сарфлашдан сақланиш, аҳолининг кундалик эҳтиёжлари учун зарур махсулотларни нарх ошганда сотиш, исрофгарчилик қилиш кабилардир. Вожиб амалларнинг ҳуқуқий асослари Қуръони Каримнинг қуйидаги сураларининг оятларида ўз ифодасини топган: “Наҳл” сурасининг 14-ояти: “У янги гўшт (балиқ гўшти) ейишларингиз ва тақадиган тақинчоқлар чиқариб

олишларингиз учун (сизларга) денгизни ҳам бўйинсундириб қўйган зотдир [3, Б.268]”; “Фотир” сурасининг 12-ояти: “Сизлар, (У иккисининг) хар биридан янги гўшт (балиқ) ейсиз ва тақадиган зеб-зийнат чиқариб олурсизлар. (Аллоҳнинг) фазлидан (ризқидан) иштаингиз учун (сувни) ёриб кетаётган кемаларни кўрасиз. Шояд, (шундай неъматлар учун Аллоҳга) шуқр қилсангиз [3, Б.436]”; “Моида” сурасининг 1-ояти: “...Эй, имон келтирганлар! Битимлар (аҳдлар)га вафо қилингиз [3, Б.106]”; “Бақара” сурасининг 195-ояти: “Ўз қўлларингиз билан ўзларингизни ҳалокатга ташламанг [3, Б.30]”; “Ёсин” сурасининг 65-ояти: “Бизга уларнинг қилиб ўтган ишлари ҳақида қўллари сўзлаб, оёқлари гувоҳлик берур [3, Б.444]”; Анфол” сурасининг 46-ояти: “Аллоҳга ва Расулига итоат қилингиз ва низолашмангиз, акс холда сушлашиб кетурсиз ва “шамолингиз” (обрўйингиз) кетиб қолур [3, Б.183]; “Кавсар” сурасининг 2-ояти: “Бас, Роббингиз учун (беш вақт ёки Қурбон ҳайити учун) намоз ўқинг ва (туя) сўйиб қурбонлик қилинг [3, Б.602]; “Бақара” сурасининг 148-ояти: “Бас, хайрли ишларда ўзиб кетингиз [3, Б.23]; “”Моида” 48-ояти: “Бас, хайрли (савобли) ишларда бир-бирингиздан ўзишга ошиқингиз [3, Б.116]; “Исро” сурасининг 32-ояти: “Зинога яқинлашмангиз! Чунки у фаҳш ва ёмон йўлдир[3,Б.285]”; “Аъроф” сураси 32-ояти: “Шунингдек, еб-ичингиз, (лекин) исроф қилмангиз! Зеро, У исроф қилувчиларни севмагай [3, Б.154]”; “Исро” сурасининг 27-ояти: “Чунки, исрофгарлар шайтонларнинг биродарларидир. Шайтон эса, Парвардигорига нисбатан ўта ношуқур эди [3, Б.284]” ва бошқалар.

Шунингдек, Исломда тадбиркорлик билан шуғулланувчилар риоя қилиши лозим бўлган суннат амаллари қоидалари ҳам бўлиб, ушбу қоидалар, асосан, тавсиявий характерга эга. Суннат амаллари қоидалари – бу Муҳаммад (с.а.в) нинг у ёки бу масаланинг ечим ҳақида билдирган фикрлари, бирор ишни битиришга амал қилган қоидалари, одатлари. Суннат амалларга оид қоидаларга риоя қилганлар савоб олади, уларни узрсиз бажармаганлар катта гуноҳ ишларни содир этган ҳисобланмасаларда қиёмат кунида койишга ва маломатга қоладилар. Маҳаммад (с.а.в.) нинг марҳаматидан фойдаланишга лойиқ бўлмайди. Бундай амалларни Муҳаммад (с.а.в.) бажарганлари каби бажариш, ёшлиқдан ўзига муносиб касб танлаш, савдо-сотик билан шуғулланишга жиддий киришиш, сафардан қайтганда масжидга кириб икки ракат намоз ўқиб, масжидда бироз ўтириб сўнг уйига бориш, четдан мол олиб келиб аҳолининг эҳтиёжини қондириш, четга мол чиқариш, тадбиркорлик орқали орттирган даромадга қаноат ва шуқр қилиш, маҳсулотларни имкони борича арзонроқ нархда сотишга ҳаракат қилиш, қўл остидаги ҳодимларга хуш муомала бўлиш, тозаликка риоя қилиш, ўзи эгаллаган касб-хунарни бошқаларга ҳам ўргатиш, товарлар, маҳсулотлар ва бошқаларни бир жойдан бошқа жойга олиб бориш зарурати туғилганда улов танлашдан сақланиш, кундузлари ишлаб, кечалари дам олиш, кам таъминланган оилаларнинг аъзоларини ўзига ишга олиш, ўз қўл остидаги ҳодимларга имкони борича қўй боқиш билан шуғулланиш, эзгу ва хайрли ишларга ҳомийлик қилишдир. Суннат амалларга оид Қуръони Каримнинг қатор оятлари бор. Хусусан, Қуръони Каримнинг “Тавба” сурасининг, 105-ояти: “Айтинг: “Ишлангиз! Албатта, Аллоҳ, Расули ва мўминлар ишларингизни кўражаклар [3, Б.203].; Мулк сурасининг 15-ояти: “У (Аллоҳ) сизларга Ерни хоксор (бўйсунувчи) қилиб қўйган зотдир. Бас, у (Ер)нинг хар томонида (саёҳат, тижорат ёки дехқончилик қилиб) юраврингиз ва (Аллоҳнинг берган) ризқидан тановул қилингиз! (Қиёмат куни) тирилиб чиқиш Унинг хузуригадир [3, Б.563].

Исломда тадбиркорлик билан шуғулланувчи кишиларга бир қанча талаблар қўйилган бўлиб ҳалоллик талаби шулар жумласидандир. Тадбиркорлик билан шуғулланувчи кишининг фаолияти у ишлаб чиқарадиган маҳсулот, олиб келиб сотадиган товар-хомашёси ёки бошқа бир касб тури орқали юзага келувчи тадбиркорлик муносабатларининг объекти бўлган нарса албатта ҳалол бўлиши кераклиги ва ҳалол фаолият натижасида юзага келган бўлиши лозим. Тадбиркорлик билан шуғулланувчи кишиларнинг бу фаолиятдан топадиган даромадига қараб солиқ тўлаши амалиёти ҳам ислом ҳуқуқида кишиларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқининг қадрланишини кўрсатади [4, Б.120].

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, исломда мусулмон бўлмаган шахсларнинг ҳам тадбиркорлик билан шуғулланиш бўйича маълум ҳуқуқлари эътироф этилган. Бу ҳуқуқларни амалга ошириш асосан зиммийлар истиқомат қиладиган ҳудудлар билан боғлиқ. Дор ас-сулҳ – бу, мусулмонлар мамлакатигаги зиммий(христианлар ва яҳудий) лар истиқомат қиладиган ҳудуд бўлиб, бу ерда зиммийларнинг турмуш тарзи, оила-никоҳ, мерос, диний эътиқод билан боғлиқ муносабатлар христиан ва иудаизм қонун-қоидалари билан тартибга солинади. Ислоннинг илк даврида зиммийлар билан мусулмонлар ўртасида тузилган аҳдномага кўра, зиммийларнинг дини, ҳаёти, мол-мулки ва тинч-омонлигини таъминлаш мусулмонлар зиммасига, жизъя ва хирож солиғини тўлаш, мамлакатда ўрнатилган тартиб-қоидаларга риоя қилиш зиммийлар зиммасига юклатилган.

Шунингдек, зиммийларга мусулмонлардан фарқли ўлароқ ҳолда, маълум бир чекловлар ҳам жорий этилган. Хусусан, зиммийларнинг отда юриши, қурол-яроққа эга бўлиши, мусулмонларнингуйидан баландуяқуриши, мусулмонларга уйланиши, мусулмон қуллар олиши, мажлисларда мусулмонлардан юқорида ўтириши, мусулмонларнинг нафсониятига тегадиган ҳаракатларни қилиши(вино ичиш), Библияни баланд овоз чиқариб ўқиши, янги черков ва синагогалар қуриши таъқиқланади. Лекин, эски черков ва синагогаларни сақлаб қолишга рухсат берилади.

Ислом мусулмон бўлмаган озчиликларга Ислом давлати ҳудудида кўчиб юриш ва касб танлаш эркинлигини беради. Улар ўзлари хоҳлаган жойга кўчиб ўтишлари ва маълум чекловларга риоя қилган ҳолда яшашлари мумкин. Шундай чекловлардан бири мусулмонларнинг муқаддас жойларига кира олмаслигидир. Улар мусулмонларнинг муқаддас шаҳарларини зиёрат қилишлари мумкин, лекин у ерда доимий жойлаша олмайди. Яъни, бу ҳудудларда қандайдир мулкка эгалик қила олмайди.

Мусулмон бўлмаганларга давлатнинг умумий қонунига биноан мамлакатда эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи берилгани каби, уларга барча учун умумий бўлган муайян шартлар асосида тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ ҳолда хорижий мамлакатларга боришга рухсат берилган. Давлатдан ташқарида ҳам уларнинг хавфсизлиги мусулмонлар ва Ислом давлатининг зиммасидир. Бироқ, уларга Исломий давлатга душман бўлган давлат ёки давлатларга тадбиркорлик мақсадларида боришга рухсат берилмайди [5, Б.116].

Зиммийлар ҳам, мусулмонлар ҳам фуқаролик ишларида, савдо-сотик, ижара, фирмалар, қимматли қоғозлар компаниялари ташкил этиш, ипотека ва шартномалар каби молиявий операцияларда Ислом қонунларига бўйсундилар [6, Б.219].

Зиммийларга тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи ислом қонунлари бўйича кафолатланган бўлиб, уларга муайян шартлар эвазига бу фаолият билан шуғулланишга рухсат этилган бироқ, исломда таъқиқланган товарларни мусулмон бозорларида сотмаслиги ҳамда талбиркорлик муносабатларида албатта ислом дини нормаларига амал қилиши лозимлиги белгиланган.

Зиммийларга савдо-сотик муносабатларида ўзаро зиммий билан зиммий ўртасидаги иқтисодий муносабатларда шароб, чўчқа гўшти ва бошқа товарларни мусулмонларга очиқ-ойдин кўрсатмаган ҳолда сотишлари ва сотиб олишлари мумкин. Бироқ, мусулмон ва зиммий ўртасидаги муносабатларда бундай қилишга рухсат этилмайди. Айниқса, рибо масаласида юқоридаги ҳар икки турдаги муносабатларда бундай фаолият билан шуғулланиш қатъиян таъқиқланади.

Шунингдек, юқоридаги қоидадан келиб чиққан ҳолда мусулмонларнинг зиммийлар билан муносабатларида таъқиқланган фаолият турлари билан шуғулланиш ва бундай товарларни уларга сотиш ҳам таъқиқланган [7, Б.96-97].

Савдогарлик билан шуғулланувчи мусулмон бўлмаганларга ислом давлатининг бошқа ҳудудларида ҳам ўз фаолиятларини эмин-эркин амалга оширишлари учун мусулмонларнинг ваколатли вакили томонидан омонлик берилган. Омонлик берилганлигини тасдиғи сифатида қози омонлик тўғрисидаги ҳужжатнинг бир нусхасини омонлик олган мусулмон бўлмаган шахсга тақдим этган.

Ислом ҳуқуқида тадбиркорларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор берилган. Агар мусулмон киши шариатга мувофиқ қайсидир тадбиркорлик фаолият тури билан шуғулланишни истасаю лекин унинг бу фаолиятга бўлган ҳуқуқлари чекланса ёки таъқиқланса унинг бузилган ҳуқуқлари қандай ҳимоя қилинган ёхуд тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши давомида унинг ҳуқуқлари бузилса мусулмон тадбиркор қандай йўл тутган деган саволларга ислом ҳуқуқи бўйича қуйидагича маълумотлар мавжуд.

Араб халифалигида ва кейинчалик ундан ажралиб чиққан мустақил мусулмон давлатларида фуқаролик ва жиноят ишлари асосан битта қози томонидан кўриб чиқилган ва тегишли қарор ёки ҳукм чиқарилган. Кейинчалик ўрта асрларга келибгина суд маҳкамасида ихтисослашув кузатилган яъни фуқаролик(маиший ва оилавий) ишларини алоҳида қозилар кўриши тартиби жорий этилган. Қозилик маҳкамаларида фуқаролик ишларини кўриш жараёни асосан даъвогарнинг даъво аризаси асосида бошланган.

Ислом ҳуқуқи бўйича агар мусулмоннинг ёки ғайридиннинг тадбиркорлик ва мулкӣ масалалар билан боғлиқ низолари бўлса даъво аризаси билан фуқаролик қозиларига мурожаат қилган. Даъво аризасида даъвогарнинг исми-шарифи, жавобгарнинг исми-шарифи, зарар даъвогарга қачон, қаерда, қандай шароитда, ҳолатда, нима билан етказилгани кабилар ўз аксини топиши лозим бўлган.

Ҳуқуқлари бузилган шахс қайси дин вакили бўлишидан қатъий назар масала ислом шариати қонун-қоидаларига мувофиқ кўриб чиқилиб қарор ёки ҳукм чиқарилган. Агарда мусулмонга савдо ва тадбиркорлик масалалари билан боғлиқ муносабатларда қандайдир зарар етказилган ёки ҳуқуқлари бузилган бўлса у фуқаролик қозиларига мурожаат қилишга ҳақли бўлган [8, Б.68].

Тадбиркорлик билан шуғулланувчи мол-мулкка эга бўлган мусулмон кишига нисбатан унинг тадбиркорлик фаолиятини давом эттиришига монъелик қилувчи мулкӣ зарар етказилса, яъни унинг мол-мулки ўғирланса, унга нисбатан фирибгарлик қилинса ёки савдо билан шуғулланиши учун бошқа турдаги ислом дини нормаларига зид ҳатти-ҳаракатлар(ҳуқуқбузарликлар) содир этилса буларга қуйидагича жавобгарлик турлари белгиланган. Биринчиси, жиноий жавобгарлик кейингиси фуқаролик жавобгарлиги. Жиноий жавобгарликка тортиладиган шахс у мусулмон бўладими ёки ғайридинми барчага ислом шариати нормалари бирдек амал қилади. Жиноий жавобгарлик келиб чиққан ҳолларда томонлар ўртасида сулҳ тузилиши жазонинг енгиллашишига олиб келмаган. Фуқаролик жавобгарлигида эса томонлар ўртасида сулҳ тузилган тақдирда иш келишув билан яқунланган.

Ислом ҳуқуқида давлат, жамоат, алоҳида шахслар шу жумладан, тадбиркорларга тегишли мулкларни ўғрилар, босқинчилар ва талончилардан муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилган. Ўғрилик Ислом жиноят ҳуқуқига кўра ҳадд жиноятлари таркибига киради. Манбаларда таъкидланишича: “Ўғрилик – ақлли, болиғ кимсанинг иккинчи бир кишининг баҳоси ўн дирҳам тангалик қадари молини яширин ё зулм билан олиб кўйишдир [9, Б.96]”.

Ўғрилик Ислом ҳуқуқи бўйича жиноий жавобгарликни келтириб чиқариб унга Қуръони Каримнинг Моид сураси 38-оятда қуйидагича жазо берилиши белгиланган: “Ўғри эркак ва ўғри аёлнинг – қилмишларига яраша жазо ва Аллоҳдан берилган азоб сифатида – қўлларини кесингиз [3, Б.114]”.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадисларда ҳам ўғрилик жинояти ва уни содир этганларни жазолаш ҳақида қуйидагича қоидалар баён этилган: “Ўғри – ўғрилик қилаётган вақтида мўмин бўлмаган ҳолда ўғрилик қилади”; “Пайғамбар(с.а.в.) қиймати уч дирҳам қалқон сабабли (қўлини) кесганлар”; “Расулulloҳ (с.а.в.) чорак динор ва ундан қийматли нарсалар учун ўғрининг қўлини кесар эдилар”; “Чорак динор(уч дирҳам) сабабли (ўғрининг қўлини) кесинглар”; “Аллоҳ ўғрини лаънатласин: дубулға ўғирлайди-да, қўли кесилади, арқон ўғирлайди-да, қўли кесилади”; “Жоним қўлида бўлган Зотга қасамки, агар ўғри Муҳаммаднинг қизи Фотима бўланида ҳам, албатта, қўлини кесган

бўлардим [10, Б.186-187]”.

Мусулмон киши ва ғайридинлар ҳам молининг ўғирланганини ҳақида қозига шикоят қилади. Иш судда кўриб чиқилиб, айбдорнинг айби исботланса унга нисбатан юқоридаги жазо тури қўлланилади. Абу Ҳанифа мазҳаби бўйича етказилган зарарни қоплаш масаласида агар ўғирланган мол-мулк ўғрининг қўлида бўлса уни эгасига қайтариб берган. Агар йўқ бўлса унинг учун товон тўламайди. Шофёий таълимотига кўра бундай ҳолда товон тўлаши белгиланган.

Яна бир ҳолат тадбиркорлик мақсадларида сафарга чиқиб товарлар олиб келувчиларга нисбатан босқинчилик қилинса яъни, мол-мулкни қўрқитиб, куч ишлатиб олиб қўйилса босқинчилик қилиб қўлга тушган шахс одам ўлдирмаган бўлса, олиб қўйган молининг қиймати ўн дирхамдан кўп бўлса, унинг ўнг қўли биллагидан кесилган. Агар босқинчилик қилиб одам ўлдирган бўлса, унга нисбатан осиб ўлдириш жазоси қўлланилган.

Ўзгалар мулкига ҳар қандай кўринишда зарар етказиш, моли нисобга етган тадбиркор ёки савдогарларнинг закот тўламаслиги, битим ва шартномалар бўйича мажбуриятларни бажармаслик, савдода ёки тадбиркорликда товарни кам ўлчаб сотиш ёки оғирликдан кам тортиш, фирибгарлик, порахўрлик, давлат ёки етимлар мулкани талон-тарож қилиш, жодугарлик ва сеҳргарлик билан шуғулланиш, тадбиркорларнинг сифатсиз маҳсулотлар ишлаб чиқариши ва сотиши буларнинг барчаси ислом ҳуқуқи бўйича таъзир жиноятлари таркибига киритилган.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, таъзир турдаги жиноятлар учун ислом ҳуқуқи манбаларида, хусусан, Қуръони Карим ва Суннада аниқ жазо чоралари белгиланмаган бўлса-да, уларда бундай қилмишлардан қайтарувчи, уларни қораловчи, маъқулламайдиган, уларга салбий муносабат билдирувчи нормалар учрайди. Жумладан, битимлар бўйича мажбуриятларни бажариш кераклиги ҳақида Қуръони Каримнинг Моида сураси 1-оятда: “Эй, имон келтирганлар! Битимлар (аҳдлар)га вафо қилингиз!”; “Аҳдга вафо қилингиз! Зеро, аҳдпаймон (қиймат куни) сўраладиган ишдир.” Айни шу суранинг 35-оятда савдо-сотик ва тадбиркорликда тўғри ўлчаш ва тўғри тортиш ҳақида “(Савдо-сотикда) ўлчаган вақтларингизда ўлчовни тўла-тўкис қилингиз ва тўғри тарозида тортингиз! Мана шу яхши ва чиройли ечим(ҳукм)дир”, - дейилган. Мутаффифун сураси 1-3-оятлари: “(Ўлчов ва тарозидан) уриб қолгувчи кимсаларга ҳалокат бўлмай! Улар одамлардан (бирон нарсани) ўлчаб олган вақтларида тўла қилиб оладиган, уларга ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса кам қилиб берадиган кимсалардир.” Аҳдига вафо қилмаганлар ҳақида Муҳаммад (с.а.в.) шундай деганлар: “Тўрт (хислат бор), улар кимда бўлса, аниқ мунофиқ бўлибди. Кимда улардан биттаси бўлса, то уни ташламагунича, унда мунофиқликдан бир хислат бўлади: омонат топширилса, хиёнат қилади; гапирса, ёлгон гапиради; аҳдлашса, аҳдни бузади; жанжаллашса, фожирлик қилади.” Закот бермасликнинг салбий оқибатлари хусусида Қуръони Каримнинг “Оли имрон” сураси 180-оятда “Аллоҳнинг фазли билан берган нарсаси (бойлиги)дан бахиллик қилувчилар буни ўзларига яхши деб ҳисобламасинлар! Асло! Бу улар учун ёмондир. Қиймат куни бахиллик қилган нарсалари (ўз бўйинларига) бўйинтуруқ қилиб илиб қўйилади. Осмонлар ва Ернинг мероси Аллоҳга (колур). Аллоҳ қилаётган ишларингиздан хабардордир.”(Оятга берилган шарҳга кўра, унда “бойлиги шариатда белгиланган нисоб миқдорига етган бойларнинг закот беришга бахиллик қилишлари ўзлари учун нақадар зарарли экани таъкидланмоқда [10, Б.185]”).

Ислом динида алдов, фирибгарлик, бировни чув тушуриш, савдо-сотикда алдамчилик каби иллатлар қораланади. Пайғамбаримиз (с.а.в.): “Ким одамларнинг молини қайтариб бериш мақсадида олса, Аллоҳ таоло унга ёрдамчи бўлади. Ким одамларнинг молига талофат етказиш (чув тушуриш) учун олса, Аллоҳ таоло унинг ўзига талофат етказди” , - деганлар (Имом Бухорий ривояти). Савдо-сотик вақтида харидорга фириб бериш, масалан, айбли молни айбини яшириб сотиш ёки сохта молни асл мол, деб сотиш энг оғир гуноҳдир. Қуйидаги ҳадис бунга очик далил бўлади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи вассаллам дон сотаётган одамнинг ёнидан ўтиб қолибдилар. Унинг дони орасига

қўл тиқиб кўрсалар, намланиб қолган экан. “Бу нимаси?”, деб сўрадилар. Сотувчи: “Эй Расулуллоҳ, унга ёмғир тегибди”, деди. Шунда Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи вассаллам: “Уни устига чиқариб қўймайсанми, одамлар кўрар эди”, дедилар ва “Ким бизни алдаса, у биздан эмас”, дедилар [11](Имом Ҳоким ривояти).

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, таъзир жазоларига айнан қандай жазолар киради деган масалада ислом ҳуқуқшунослари фикри хилма-хил. Ислом ҳуқуқига оид манбаларда таъзир жазолари сифатида қамчи ёки дарра билан уриш, озодликдан махрум қилиш, жарима, сургун, бадарға, салла ўраб юриш ҳуқуқидан махрум қилиш, оғзаки огоҳлантириш, соқолини қириб олиш, юзига қора суртиб ёки ярим ялонғоч ҳолда айбдорни шаҳар кўчалари бўйлаб айлантириш, уч кунгача овқат-сув бермасдан устунга боғлаб қўйиш, жамоат иззаси, мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш, айбдорнинг маълум бир муддатгача бирор жойга боришини(кетилишини) таъқиқлаш кабилар ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган. Таъзир жазоларини тайинлашда ҳуқуқбузарликнинг хавфлилик даражасига қараб, унинг жамият, давлат ва шахсга қай даражада зиён етказганлигига қараб тайинланган. Қандай турдаги жазо чораси қўлланилишини қози шуларга асосланиб ҳал қилган [9, Б.163].

Тадбиркорлардан ундириладиган солиқ масаласида шахс шуғулланаётган тадбиркорлик фаолият турида мол-мулкнинг тури, шакли, миқдорига қараб турлича тўловлар ундирилиши белгиланган. Сотиш учун тайёрланган кийим-кечак, зеб-зийнат буюмлари, уй-жой жиҳозлари, аёлларнинг тақинчоқлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, боқилган уй ҳайвонлари, дурадгорлик маҳсулотлари, газламалар, қурилиш ва хўжалик моллари ва бошқа шариатда сотишга руҳсат этилган нарсаларни пулга чаққанда нисобга етса, бир йил тўлиқ ўтса, қарздан ҳоли бўлса, тадбиркорлик молининг эгаси ва унинг оиласининг йиллик эҳтиёжидан ортиқ бўлса, ана шу ортиқ қисмининг умумий нархи икки юз дирхамни ташкил қилса, ундан икки ярим фоизи закот сифатида берилади. Ислом ҳуқуқий бўйича сотиш учун ишлаб чиқарилган барча моллардан: ҳунармандлар томонидан ясалган анжомлардан, кийим-кечак, мато-газлама, дон-дун, мева-чева, сотиш учун харид қилинган моллардан ва бошқалардан закот берилади [12, Б.54].

Маълумки чорвачилик билан шуғулланиш ислом дини арконларига мувофиқ энг талабгир ва олди-сотдиси чаққон тадбиркорлик тури ҳисобланган. Чорвачилик билан шуғулланувчи кишидан закот солиғи ундирилган. Закот ундириладиган чорва моллари қаторига ярим йилдан ортиқ яйловлар ва ўтлоқларда текинга ва наслини қўпайтириш мақсадида боқиладиган туя, қўй-қўчқор, эчки-така, сигир-бузоқ ва отлар киради. Чорва моллари шерикчилик асосида бир неча кишиники бўлса, улардан закот ундирилиши масаласида суннийлик мазҳаби вакиллари ўртасида яқдиллик йўқ. Ҳанафий мазҳаби вакиллари фикри бўйича, чорва моллари шерикчилик асосида бир неча кишиники бўлиши закот ундиришга таъсир қилмайди. Шерикларнинг ҳар бири ўз улуши нисоб миқдорига етса, ундан закот беради. Туялардан ундириладиган закот бўйича тартиб қуйидагича: етиштирилаётган туялар сони бештадан ошса нисобга етган ҳисобланиб, ундан закот берилади. Жумладан, 5-9 туядан бир қўй, 15-24 туядан уч қўй, 25-35 туядан икки ёшга қадам қўйган урғочи туя, 36-45 туядан уч ёшга кирган бир урғочи туя тўланиши тартибида бўлган. Туя сони ошиб боришига қараб тўланадиган закот миқдори юқоридаги тартибга мутаносиб тарзда ошиб борган. Ислом ҳуқуқи бўйича сигирлардан закот ундиришнинг қуйидагича тартиби белгиланган: сигирлар сони 30 тагача бўлса закот ундирилмайди; 30-39 та сигирдан икки ёшга ўтган битта буқача ёки танача закот сифатида берилади; сигирлар сони қирқтага етса, уч ёшга ўтган буқача ёки ғунажин закот сифатида ундирилади. Бунда ҳам сон ошгани сари юқоридаги тартибга мувофиқ закот ҳам ошиб борган. Қўй-эчкилар 40 тадан кам бўлса закот ундирилмайди. 40-120 тагача бўлса битта қўй ёки эчки закот сифатида берилган. 121-200 та бўлса иккита қўй ёки эчки, 400 дан ортиқ ҳар 100 та қўй-эчки учун алоҳида бир дона қўй ёки эчки закот сифатида ундирилади. Отлардан закот ундиришда Абу Ҳанифа (р.а.) қуйидаги ҳадисга асосланади: Муҳаммад (с.а.в.): Ҳар бир от учун бир динор ёки ўн дирҳам закот берилади” , - деганлар [12, Б. 40].

Ислом ҳуқуқи бўйича ҳар бир мусулмон киши, айрим ҳолларда, зиммий ва омонлик асосида мусулмон давлати ҳудудида вақтинчалик истиқомат қилиб, у ёки бу турдаги тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган ғайридин ёки ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиган ўз ҳуқуқ ва эркинликларини бузилган деб ҳисоблаган шахс уларни тиклаш ёки кўрилган зарарни қоплашни сўраб қозига ёки суд ҳокимиятини амалга оширувчи бошқа мансабдор шахс – давлат бошлиғи ёхуд волийга даъво аризаси билан мурожаат қилиши мумкин. Ушбу ҳолатда фуқаролик жавобгалиги юзага келади. Жавобгар етказилган зарарни қопласа ва даъвогар даъвосини қайтиб олса ўзаро сулҳ тузилган ҳисобланиб жазо чораси қўлланилмаган.

Мовароуннаҳрлик фақиҳлар қозиларга ўз касбининг устаси бўлмаган, сохта косибларнинг ушбу касб билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этишни тавсия қилганлар. Бундай касб эгаларига ўз вазифасига лоқайд, бепарво бўлган муфтийларни, жоҳил табибларни, касодга учраган даллолар, савдогарлар ва киракашларни ҳамда тадбиркорлик билан шуғулланувчи бошқа касб эгаларини киритишган. Бундай таъқиқ абадий бўлмасдан маълум бир муддатга бўлган. Мисол учун, агар косиб ёки савдогар ўз фаолиятига жиддий муносабатда бўлиб, касбини ардоқлаб, унинг қадрига етиб, тўғри йўлни танласа, ўз касбининг устаси эканини намоиш этса, таъқиқ бекор қилинган [8, Б.76].

Исломда тадбиркорлик билан шуғулланувчилар фаолиятида белгиланган тартиб-қоидаларга амал қилинишини тартибга солиш ва назорат қилиш билан шуғулланувчи давлат амалдори мавжуд бўлиб у муҳтасиб деб номланган. Муҳтасибнинг асосий вазифалари этиб кўча ва бозорларда ислом тартиб қоидаларига амал қилинишини назорат қилиш ва кузатиш, савдогар ва тадбиркорларнинг тош ва тарозиларини, хунармандлар тайёрлайдиган маҳсулотлар сифатини, нарҳ-навони белгиланган миқдордан оширилмаслигини, ҳаридорлар ҳаққига хиёнат қилинмаслигини текшириш билан шуғулланган [13, Б.48].

Юқоридагилардан шуни хулоса қилишимиз мумкинки, ислом динида кишиларнинг ишбилармонлик ва тадбиркорлик билан шуғулланиши учун уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тўлиқ тарзда ҳимоя қиладиган ҳуқуқий нормалар мавжуд бўлган. Савдосотиқ ва тижорат муносабатларини нафақат ислом диёрида балки ислом диёрдан ташқарида ҳам ривожлантириш учун тадбиркорларга ўз фаолиятини айрим шартлар асосида минтақавий ва халқаро миқёсда ривожлантиришга ҳам имкон берилган. Мусулмон кишининг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқини амалга оширишда унга нисбатан қўйилган талаблар шариат талаб қилган даражада муҳофаза ҳам этилган. Тадбиркорлик билан шуғулланувчи мусулмонга ёки бошқа дин вакилларига шариат қоидалари бирдек амал қилган. Шунинг билан биргаликда уларнинг ҳуқуқлари ҳимоясида ҳам тенглик бўлганини кўришимиз мумкин. Умуман олганда ислом шариати бўйича амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолияти бугунги кунда катта таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолда тадбиркорнинг банкрот бўлишини олдини олиш ва зарарни камайтиришга қаратилган фаолият билан шуғулланишга ундайди. Бу ҳақда Ислом молияси орқали кўплаб маълумотлар олиш мумкин. Айнан шу ва юқоридаги қоидаларни Ислом шариатида инсоннинг иқтисодий ҳуқуқлари ҳурмат қилинишини ва уларнинг олий қадрият эканлигини кўрсатувчи асосий индикатор қадриятлар сифатида қайд этишимиз мумкин.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. M. Kabir Hassan and William J. Hippler, III. Entrepreneurship and Islam: An Overview, ECON JOURNAL WATCH 11(2) May 2014: 170-178. URL: <https://econjwatch.org/articles/entrepreneurship-and-islam-an-overview>;
2. Шайх Абдулазиз Мансур. Исломда тадбиркорлик ва тижорат одоблари Т: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи. 2016. – 74 бет.
3. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. Т: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. – 617 бет.

4. Тошқулов. Ж. Исломда халқаро муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари. Т.: “Complex print” нашриёти. 2021. – 304 бет.

5. Prof. Dr. Muhammad Nazeer Kaka Khel . (2006) THE RIGHTS OF NON-MUSLIMS IN ISLAMIC STATE , The Dialogue, Volume 1, Issue 2. 2006. – 109-129 pages. Available at: <https://tehqeegat.org/english/articleDetails/35716>;

6. RUDI, Rudi; SURYAMAN, Yaman. The Rights of Non-Muslims in an Islamic State. Istinbath | Jurnal Penelitian Hukum Islam, [S.l.], v. 15, n. 2, 213-226 pages, jan. 2017. ISSN 1907-8064. Available at: <https://riset-iaid.net/index.php/istinbath/article/view/28>. DOI: <https://doi.org/10.36667/istinbath.v15i2.28>.

7. Saleh Sherief Kemeil, The Non-Muslims Economic Activity in the Islamic State (Jurisdiction) study, An-Najah University Journal for Research - B (Humanities), Volume 15, Issue 1, Nablus, Palestine, 2001. – 89-142 pages. Available at: <https://journals.k.najah.edu/journal/anujr-b/issue/anujr-b-v15-i1/article/882/>;

8. Тошқулов Ж. Ислом суд ҳуқуқи: ўқув қўлланма. Т.: “Complex print”, 2021. – 168 бет.

9. Тошқулов Ж. Исломда жиноят ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2018. – 255 бет.

10. Ҳадислар олинди: Имом Ҳофиз Шамсиллик Заҳабий. Таржимон: Дилмурод Қўшоқов. Гуноҳи кабиралар(Катта гуноҳлар). Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 2020. – 256 бет.

11. Интернет материалларидан фойдаланилди: ФИРИБГАРЛИК ҲАҚИДА www.islommoliyasi.uz web sayti. Батафсил қаранг: URL: <https://islommoliyasi.uz/uz/firibgarlik-haqida/>;

12. Тошқулов Ж. Исломда солиқ ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т.: Тошкент ислом университети нашриёт бирлашмаси. 2017. – 174 бет.

13. Тошқулов Ж. Ислом давлат ҳуқуқи: Монография. Т.: “IMPRESS MEDIA” нашриёти, 2022. – 336 бет.